

DE VLUCHT NAAR PELLA

van Joodse Christenen vanuit Jeruzalem in 70

• door Gerard Kramer

Een onderzoek naar het historisch
en archeologisch bewijs

De vlucht naar Pella: fictie of feit?

De vroege traditie dat de Joodse christenen het beleg en de verwoesting van Jeruzalem hebben overleefd tijdens de Eerste Joodse Opstand van 66-70 door naar Pella in het tegenwoordige Jordanië te vluchten, heeft in de 20^e en 21^e eeuw veel discussie veroorzaakt. Heeft deze vlucht werkelijk plaatsgevonden? Zo ja, wat bracht deze Joodse christenen ertoe plotseling van Jeruzalem naar Pella te verhuizen? Zo nee, wat is dan de achtergrond van dit verhaal? Als de historici hierover met elkaar in debat blijven, kan de archeologie dan één van beide partijen ondersteunen? We zullen eerst de schriftelijke bronnen en de daarvan gegeven interpretaties bestuderen, en daarna de archeologische aanwijzingen. Daarna zullen we proberen een evenwichtige slotconclusie te trekken.

Eeuwenlang is er geen enkel vraagteken gezet bij de historiciteit van de vlucht naar Pella. In de 20^e eeuw echter treffen we plotseling kritische opmerkingen en voorzichtige woorden aan in historische handboeken en artikelen. In de herziene Engelse editie van de beroemde trilogie van Schürer wordt gezegd: 'Aan het begin van de opstand, waarin de christelijke gemeenschap van Jeruzalem naar Pella zou zijn gevlucht, werd deze stad aangevallen door opstandige Joden¹. Michael Grant² stelt de vlucht naar Pella voor als 'in overeenstemming met de traditie'³ en 'waarschijnlijk een te eenvoudig plaatje'. Vooral S.G.F.Brandon⁴ ziet 'ernstige bezwaren' die hij minutieus beschrijft. Daartegenover staan de opmerkingen van Hans-Joachim Schoeps⁵, die denkt dat dit soort kritiek zo absurd is dat hij het niet nodig vindt er op in te gaan. Hoewel deze mening

1 Emil Schürer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C. – A.D.135). A New English Version, revised and edited by Geza Vermes, Fergus Millar and Matthew Black*, Vol.II, Edinburgh 1979, 147-148. De cursivering is van mij, GHK. In een voetnoot wordt verwezen naar de kritische opmerkingen van S.G.F.Brandon (zie hieronder), en naar de verdediging van de echtheid van de vlucht door S.Sowers, *The Circumstances and Recollection of the Pella Flight*, in: *Theologische Zeitschrift* 26(1970), 305-320.

2 Michael Grant, *The Jews in the Roman World*, London 1973, 210.

3 Zie ook E.Mary Smallwood, *The Jews under Roman Rule, From Pompey to Diocletian. A Study in Political Relations*, Leiden 1981, 298 noot 18. Zij voegt daaraan toe: 'Maar Joden, zelfs een schismatische secte, zou nauwelijks welkom zijn geweest in een stad die onlangs geleden had onder een door Joden aangericht bloedbad (...); en massa-immigratie zou moeilijk en later onmogelijk zijn geweest, toen de Romeinen een groot deel van het land onder controle hadden. Een sporadische individuele vluchtpoging over de grens gedurende een langere periode lijkt waarschijnlijker'.

4 S.G.F.Brandon, *The Fall of Jerusalem and the Christian Church. A Study of the Effects of the Jewish Overthrow of A.D.70 on Christianity*, London 1951; paperback edition 1978, 169.

5 Hans-Joachim Schoeps, *Das Judentum. Untersuchungen über Gruppenbildungen und Parteikämpfe in der frühen Christenheit*, Bern 1954, 35.

begrijpelijk is, zal ik in dit artikel deze kritische opmerkingen tenminste serieus moeten vermelden, en zal ik soms dus meningen weerleggen of tegenspreken die zeker niet de mijne zijn.

Geschreven bronnen over de vlucht naar Pella

Onze oudste geschreven bron is het werk van de kerkhistoricus Eusebius van Caesarea. In zijn *Historia Ecclesiastica* III 5,3 - gepubliceerd in 324/325 – schrijft hij⁶: 'De Jeruzalemse gemeente verliet op een gegeven ogenblik de stad; men deed dat op aanraden van enige mensen die algemeen als godvruchtig bekend waren en een goddelijke openbaring hadden ontvangen; zo kon de hele gemeente tijdig voor het uitbreken van de oorlog vertrekken; men vestigde zich in Pella, een stad in Perea. Door het vertrek van de mensen die in Christus geloofden was de koninklijke metropool Jeruzalem geheel verlaten van de heiligen; hetzelfde gold voor het Judese land; toen brak daar het goddelijk oordeel over hen door en werden ze gestraft voor hun wandaden tegen Christus en zijn apostelen; onder dat oordeel verdween tenslotte het hele geslacht van deze goddelozen uit de mensenwereld'.

Epiphanius of Salamis (315-403)⁷ schrijft in 374/375 in zijn *Panarion* 29,7,7-8: 'Deze sekte van de Nazoreeërs bestaat in Beroea in buurt van Coele Syria en de Decapolis in de streken van Pella en in Basanitis in de zogenaamde Kokaba, Chochabe in het Hebreeuws. Want daarvandaan begon deze actief te worden na de verhuizing vanuit Jeruzalem toen alle discipelen in Pella gingen wonen omdat Christus hen had gezegd Jeruzalem te verlaten en te vertrekken vanwege het beleg dat de stad te doorstaan zou krijgen. Vanwege deze raad woonden zij in Perea, na naar deze plaats verhuisd te zijn, zoals ik vertelde. Daar had de sekte van de Nazoreeërs zijn oorsprong'.

In 30,2,7 van het zelfde geschrift schrijft Epiphanius verder nog: 'Toen allen die in Christus geloofden zich in die tijd' in Perea vestigden, de meerderheid [van hen] in een stad genaamd Pella in de Decapolis waarvan in het evangelie geschreven is dat het gelegen is nabij de streek van Batanaea en Basanitis, ontstond de prediking van Ebion hier nadat zij naar deze plaats verhuisd waren en daar waren gaan wonen'.

In zijn *De ponderibus et mensuris*, geschreven in 392, waarvan

6 Voor de teksten van Eusebius citeer ik uit de vertaling van Chr.Fahner, *Eusebius' Kerkgeschiedenis*, Zoetermeer 2000.

7 De vertaling is van mijn hand.

8 D.w.z. van het beleg van Jeruzalem, genoemd in de hieraan voorafgaande zin.

we de Syrische vertaling⁹ over hebben en enkele Griekse fragmenten, zegt Epiphanius in hfdst.XV: ‘Aquila, zag, toen hij in Jeruzalem was, ook de discipelen van de apostelen terwijl ze bloeiden in het geloof en grote tekenen deden, genezingen en andere wonderen. Want zij maakten deel uit van degenen die teruggekomen waren uit Pella naar Jeruzalem, waar zij woonden en onderwijs gaven. Want toen de stad op het punt stond door de Romeinen ingenomen en verwoest te worden, werd van tevoren aan alle discipelen door een engel van God geopenbaard dat zij uit de stad moesten vertrekken, omdat deze volledig zou worden verwoest. Zij verbleven als emigranten in Pella, de hierboven vermelde stad in Transjordanië. Men zegt dat deze stad bij de Decapolis hoort. Maar na de verwoesting van Jeruzalem verrichtten zij, nadat zij naar Jeruzalem waren teruggekeerd, zoals ik zei, grote tekenen, zoals ik al gezegd heb’.

Interpretatie van de geschreven bronnen over de vlucht naar Pella

De verschillen tussen de hierboven gegeven teksten zijn aanzienlijk, maar welke informatie hebben ze gemeenschappelijk?

- 1) De christenen in Jeruzalem kregen van een bovennatuurlijke autoriteit de opdracht om uit de stad te vertrekken en te gaan wonen in een stad in Perea, die zij Pella noemden;
 - 2) Dit was vanwege het beleg dat Jeruzalem zou moeten doorstaan.. Hoewel het op zichzelf mogelijk is dat de teksten van Epiphanius afhankelijk zijn van de opmerkingen van Eusebius, kan dit niet met zekerheid gezegd worden. Beide auteurs kunnen onafhankelijk van elkaar geschreven hebben, of gebruik hebben gemaakt van dezelfde schriftelijke bronnen of dezelfde mondelinge traditie.
- Een interessante vraag is wat de bovennatuurlijke autoriteit of traditie was die de Joodse christenen ertoe bracht Jeruzalem te verlaten:
- Eusebius vermeldt een door openbaring gegeven orakel;
 - Epiphanius zegt dat Christus of Een engel van God hen had verteld Jeruzalem te verlaten en weg te trekken

Deze drie uitspraken spreken elkaar niet tegen, maar kunnen elkaar bevestigen. Ze gaan mogelijk terug op dezelfde bron: de woorden van de Heer Jezus in zijn profetische, eschatologische rede op de Olijfberg, vooral dat deel er-

van dat alleen door Lukas is vastgelegd in zijn evangelie, hfdst.21¹⁰. Deze conclusie kan natuurlijk slechts gedeeld worden door diegenen die, net als ik

1. de mogelijkheid van profetisch spreken over de toekomst aanvaarden;
 2. het goddelijk gezag van Jezus Christus in zijn daden en woorden erkennen, en de goddelijke inspiratie van het evangelie naar Lukas;
 3. het evangelie naar Lukas vóór het jaar 70 dateren.
- Van de evangelisten is het alleen Lukas die vermeldt dat Jezus een beperking in de tijd toevoegt aan een meer nabije toekomst die zou voorafgaan aan de tijd van de Grote Verdrukking¹¹ van de eschatologische periode. Deze beperking in de tijd wordt ingeleid door de woorden ‘Vóór dit alles echter’ in vers 12, waar staat: ‘Vóór dit alles echter zullen zij hun handen aan u slaan en u vervolgen, terwijl zij u overleveren in de synagogen en gevangenissen en u brengen voor koningen en stadhouders ter wille van mijn naam’.

Binnen deze voorafgaande periode zal het beleg van Jeruzalem plaatsvinden als voorzeggd in vss.20-22: ‘Wanneer u nu Jeruzalem door legerkampen¹² omsingeld ziet, weet dan dat haar verwoesting nabij gekomen is. Laten dan zij die in Judéa zijn, vluchten naar de bergen; en zij die in haar midden zijn, eruit trekken, en die in de landstreken zijn, niet in haar binnengaan. Want dit zijn de dagen van wraak, opdat alles wat geschreven staat, vervuld wordt’.

In de onderstreepte woorden zien we een voorzegging van het beleg van Jeruzalem – tijdens dit beleg waren er drie legerkampen zichtbaar vanuit de stad – en het bevel, gegeven aan de inwoners van Jeruzalem en Judéa, om naar de bergen te vluchten als dit zou plaatsvinden. Het is niet ongerijmd te concluderen dat deze woorden van Jezus de

10 Zie ook Marvin R. Wilson, *Our Father Abraham: Jewish Roots of the Christian Faith*, Grand Rapids, Michigan and Dayton, Ohio, 1989, 76: ‘Misschien herinnerde de gemeente in Jeruzalem zich in deze tijd de woorden van Jezus’, verwijzend naar Luk.21:20-21. We vinden deze rede in Matth.24:1-35; Mark.13:1-31 en Luk.21:5-33. In Mattheüs en Markus zien we hoe Hij de daar aan voorafgaande periode kenmerkt als ‘het begin van de weeën (Matth.24:8; Mark.13:8).

11 Matth.24:21.

12 ‘Legerkampen’ is een betere vertaling van het Griekse origineel (*stratopeda*) dan ‘heirlegers’ (SV) of ‘legers’ (HSV). De beschrijving van de legerkampen die Jeruzalem omgaven wordt gegeven door Josephus. In zijn *Joodse Oorlog* V 67 geeft hij de situatie aan het begin van het beleg: één legerkamp voor twee legioenen, het 12e en het 15e legioen, op de berg Scopus; ongeveer een halve kilometer achter dit legerkamp het legerkamp van het 5e legioen, ook op de berg Scopus, en het legerkamp van het 10e legioen nabij de Olijfberg. In V 71-73 zegt hij expliciet dat deze drie legerkampen vanuit de stad konden worden gezien.

9 Ik vertaal uit de Engelse vertaling van J.E.Dean, *Epiphanius' Treatise on Weights and Measures. The Syriac Version*, Chicago 1935, 30-31.

woorden zijn die Eusebius typeerde als ‘een door openbaring gegeven orakel’.

Overigens moet worden vastgesteld dat de Heer Jezus de naam Pella niet heeft genoemd. Evenmin heeft Hij voorgedat hoeveel Joden zijn bevel om Jeruzalem te verlaten en naar de bergen te vluchten, hebben gehoorzaamd. Ook heeft Hij niet gesproken over een terugkeer naderhand naar Jeruzalem.

Vraagtekens bij de historiciteit van de vlucht naar Pella

Een uitstekende, evenwichtige samenvatting van de discussie rond het probleem van de historiciteit van de vlucht naar Pella wordt gegeven door Bastiaan van Elderen in zijn artikel *Early Christianity in Transjordan*¹³. Hij typeert de traditie over de vlucht van Jeruzalemse christenen naar Pella in Jordanië als ‘misschien het bekendste verslag over christenen in Transjordanie’¹⁴. Nadat hij de geschreven bronnen heeft genoemd, zegt hij: ‘Tot het midden van de 20e eeuw werd deze traditie algemeen als betrouwbaar beschouwd. In 1951 deed S.G.F. Brandon een krachtige aanval op de geldigheid van deze traditie in zijn *The Fall of Jerusalem and the Christian Church*, en later ook in zijn *Jesus and the Zealots*. In 1970 echter publiceerde S.S. Sowers een verdediging van de Pella-traditie tegen de kritiek van Brandon’.

Na het weergeven van enkele gedetailleerde standpunten van enkele deelnemers aan dit debat, concludeert Van Elderen terecht: ‘Hoewel de betrouwbaarheid van de Pella-traditie ter discussie zal blijven staan en op dit moment niet definitief als bewezen kan worden beschouwd, lijkt een verhuizing in de 1e eeuw van Joodse christenen van Cis-Jordanië naar Transjordanie erg aannemelijk als verklaring voor de aanwezigheid van Joods-christelijke bewegingen die daar bloeiden in de 2e en 3e eeuw’¹⁵. Hij citeert ook een interessante opmerking van een archeoloog die op dezelfde manier concludeerde: ‘Niets van het huidige bewijsmateriaal, of het nu literair of archeologisch is, is in strijd met de traditie dat christenen van de gemeente in Jeruzalem naar Pella vluchtten aan de vooravond van de Eerste Joodse Opstand (66-70); in werkelijkheid ondersteu-

nen bepaalde aanwijzingen deze traditie, hoewel ze voor deze traditie geenszins het beslissende bewijs leveren’.¹⁶ Ik besluit dit deel van mijn artikel met een interessante opmerking van William Varner¹⁷: ‘Eén van de sterkste argumenten voor de fundamentele historiciteit van de Pella-traditie is Pella zelf – waarom zouden latere schrijvers doelbewust een valse keuze maken voor deze onwaarschijnlijke stad in de Decapolis?’.

13 Bastiaan van Elderen, *Early Christianity in Transjordan*, Tyndale Bulletin 45.1 (1994) 97-117 (zie http://www.tyndalehouse.com/TynBul/Library/TynBull_1994_45_1_04_VanElderen_TransJChristianity.pdf).

14 Van Elderen, 105.

15 Van Elderen, 107.

16 Van Elderen, 106. Deze archeoloog is R.H.Smith, wiens artikelen over zijn opgravingen in Pella nog besproken zullen worden.

17 William Varner, *Bauer to Bauer and Beyond: Early Jewish Christianity and Modern Scholarship*, in: Paul A. Hartog (ed.), *Orthodoxy and Heresy in Early Christian Contexts. Reconsidering the Bauer Thesis*, Eugene, Oregon USA, 2015, 107 noot 54

Archeologische aanwijzingen voor de vlucht naar Pella?

We gaan nu de archeologische aanwijzingen bestuderen. Een geleerde die Pella heft opgegraven is R.H.Smith, een archeoloog van Wooster College, Ohio, USA. In 1967 begon R.H. (=Robert Houston) Smith een archeologische opgraving in Pella in de hoop bewijs te vinden voor de aanwezigheid van vroege Joodse christenen. Aan Smith's eerste seizoen in maart-mei 1967 kwam een abrupt einde door de Arabisch-Israëliëse Zesdaagse Oorlog van juni 1967. Tegen 1979 waren de kosten voor een grootschalige expeditie zo hoog opgelopen dat Smith en een collega, Basil Hennessy van Sydney University in Australië, overeenkwamen het terrein samen af te graven, waarbij zij de kosten van allerlei basisvoorzieningen samen deelden, en elk op verschillende tijdstippen archeologisch onderzoek deden. De Australiërs deden hun opgravingen in januari en februari, en de Amerikanen van maart tot mei. De Amerikanen ronden hun programma af in 1985; daarna gingen de Australiërs alleen verder.

Een kerk en een inscriptie

Smith ontdekte¹⁸ in Pella wat hij aanduidde als de Westelijke Kerk, die uit de 5^e-6^e eeuw dateert, en een begraafplaats, die hij de Oostelijke Begraafplaats noemde. Daar vond hij een 'interessante Griekse inscriptie'¹⁹, waarvan ik hier de vertaling geef: 'Graf behorend aan Johannes (zoon van ...) en aan de andere Johannes (zoon van...)'. Deze Johannes ontving een eregift in 584. Deze tekst werd door Smith gebruikt om de aanwezigheid van Joden in Pella te bewijzen of op zijn minst aannemelijk te maken. Hij vermeldt ook de vondst van een vrouwenfiguur die gelijkenis vertoont met beelden van de Dea (=godin) Syria. Gelet op de vindplaats denkt Smith dat deze vrouwenfiguur door een christen is gemaakt en mogelijk de maagd Maria voorstelt – iets dat goed zou passen in de syncretistische religieuze geschiedenis van Pella. Maar als dit alles was, zou dat niet veel mensen hebben overtuigd.

18 Zie zijn verslag in: R.-H.Smith, *Chronique Archéologique*, waar hij vanaf p.105 op Pella ingaat, in: *Revue Biblique* 75 (1968), 105-112, T XII-XIV. De kerk en de begraafplaats worden vermeld op pp.108-109.

19 R.-H.Smith, *Chronique Archéologique* (zie noot 18), schrijft dat hij deze heeft aangetroffen op graf 7, deel H, bij de ingang van het graf.

Een sarcofaag

Overtuigender zijn de conclusies van Smith na de vondst van een sarcofaag in Pella²⁰. Smith geeft toe dat er heel weinig archeologische aanwijzingen zijn om de aanwezigheid van Joodse christenen in Pella te bewijzen. Ondanks deze teleurstellende conclusie lijken er nieuwe aanwijzingen te zijn door de vondst van een sarcofaag in Pella. Deze was begraven onder de vloer van de westerse, Byzantijnse kerk. Deze sarcofaag kan Pella verbinden met Jordanië en Galilea als een vroegchristelijk centrum, en lijkt ook enige positieve aanwijzingen te geven met betrekking tot de Joodse antecedenten (voorgeschiedenis) van de christenen in Pella. Smith accepteert de traditie over de vlucht naar Pella als betrouwbaar, zonder enige discussie (!), en houdt rekening met de mogelijkheid dat een deel van de christelijke Joodse vluchtelingen naar Jeruzalem is teruggekeerd, terwijl anderen in Pella bleven. Eusebius vermeldt als bron het geschrift van een man met de naam Ariston van Pella²¹, die veel kennis van de Joodse geschiedenis onder keizer Hadrianus (117-138) heeft. Dus er moet in die tijd nog steeds een (joods?)christelijke gemeenschap zijn geweest. De sarcofaag werd gevonden in de zomer van 1967, onder de noordelijke apsis (nis-vormige ruimte) van de Westelijke Kerk. De sarcofaag lag in oost-westelijke richting, met het hoofd naar het westen. De decoratie is Byzantijns, maar de sarcofaag zelf vertoont overeenkomst met twaalf eerder gevonden sarcophagen uit Israël en Jordanië: hij is namelijk evenals deze gemaakt van kalksteen, heeft dunne wanden en geometrische vormen. Daarin wijkt hij af van de normale Romeinse stijl. Eén van deze eerder gevonden twaalf sarcophagen – gevonden in Roh Ha 'Ayin – was gevonden in een kist die lijkt op die uit Pella. Dit type sarcofaag kan gedateerd worden tussen 60 en 225, de meeste ervan tussen 60 en 150. De oorspronkelijke inhoud is vermoedelijk geroofd door de Perzen rond 610, waarna hij opnieuw is gebruikt. Het erop afgebeelde kruis is waarschijnlijk na dit hergebruik gemaakt, nadat de Byzantijnse christenen de sarcofaag in een Romeins graf gevonden hadden en besloten hadden deze te hergebruiken om een religieuze leider te begraven onder de vloer van de Westerse Kerk.

20 Robert Houston Smith, *A Sarcophagus from Pella*, in: *Archaeology* 26 (1973), 250-256, waarvan ik in dit deel van mijn artikel een samenvatting geef.

21 Eusebius, *Historia Ecclesiastica* IV 6,3, vermeldt deze naam als een bruikbare bron voor het jaar 135. Ariston is Eusebius' bron voor keizer Hadrianus' permanente verbanning van de Joden uit Jeruzalem. Het boek van Ariston van Pella is verloren gegaan.

Christelijk hergebruik van sarcofagen was onbekend, dus is het onwaarschijnlijk dat de sarcofaag speciaal voor dat doel naar de kerk is gebracht.

De Roh Ha 'Ayin-sarcofaag was, zoals gezegd, gevonden in een kist. Smith denkt dat dit de sleutel zou kunnen zijn. Deze sarcofaag bevond zich onder de vloer van een mausoleüm. Ook de Pella-sarcofaag en zijn kist kunnen op enig moment geplaatst zijn onder de vloer van een mausoleüm dat zich daar in de Romeinse periode bevond. De kerk kan daar naderhand bovenop zijn gebouwd. Begraven in, en, indien mogelijk, het hergebruik van ossuaria (=bottenkisten of sarcofagen) was gebruikelijk onder Joden, maar niet onder heidenen. Daarom wijst dit type sarcopfaag op de Joodse gewoonte van begraven. Afgezien daarvan, christenen zouden nooit een kerk bouwen boven het graf van een Jood, tenzij deze Jood christen was en eerbetoon verdiende. Het is jammer dat er op de sarcofaag geen inscriptie is aangebracht. Als de overleden Jood geen martelaar was, moet hij een belangrijke Joodse leider zijn geweest, is de conclusie van Smith.

Conclusie

We hebben het tekstgetuigenis bestudeerd over de vlucht van Joodse christenen vanuit Jeruzalem naar Pella tijdens de Eerste Joodse Opstand. Hoewel de teksten die we bespraken niet exact dezelfde informatie gaven, waren we in staat ze zo uit te leggen dat ze betrekking hebben op dezelfde historische gebeurtenis, en tevens teruggingen op dezelfde historische bron: de woorden van Jezus Christus in zijn profetische rede op de Olijfberg.

De archeologische aanwijzingen waren niet in strijd met de teksten. We hebben gezien dat het mogelijk is van deze archeologische aanwijzingen een interpretatie te geven die de uit de teksten getrokken conclusie ondersteunt.

Deze woorden kunnen worden samengevat in een citaat van Bourke: 'Geen enkele van de aanwijzingen is van groot belang als we ze geïsoleerd bekijken, maar samen vormen ze een samenhangend geheel, dat suggereert dat een vlucht naar Pella mogelijk was'²².

²² S. Bourke, *The Christian flight to Pella: true or tale?* In: *Biblical Archaeology Review* 39 (2013), 30–39, 70–71.

